

TANULMÁNYOK

BENKŐ SAMU

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR ÁLMAI, CÉLJAI ÉS TETTEI

Az álom fogalmát abban az értelemben használom, ahogy azt Petőfi Sándor édesanyja magyarázta fiának - a *Jövendölés* című versben: "az álom ablak, melyen által lelkünk szeme jövőbe néz". A Petőfi vers keletkezésekor (1843) Bölöni Farkas Sándor már egy éve a Házsongárd hantjai alatt pihen, és így csupán életében kinyomtatott egyetlen művével, az *Utazás Észak-Amerikában* című könyvével van jelen az erdélyi művelődési életben. Mint világgjárt utazót tartják számon, pedig ő, indulása idején, szép-literatúrai tájakról álmódott.

Az erdélyi unitáriusok főtanodájában tanuló Bölöni Farkas Sándor legalább három foglalkozást lát maga előtt az álomablakon: színész szeretne lenni, azután katona, mégpedig testőr a Mária Terézia szervezte királyi testőrségnél - úgy, mint korábban Bessenyei György vagy Barcsay Ábrahám -, de leginkább költői babérokra áhítozik. A XIX. század első felét belengő romantika korában e három foglalatosság mindegyike különösen tetszett a fiataloknak. Nagyon szelíd lelkűnek kellett lennie annak, akiről apja - Arany Jánossal szólván - azt szokta mondani: "E fiúból pap lesz, akárki meglássa!"

De nemcsak a *fiatal* Bölöni Farkas Sándornak voltak beteljesületlen álmai. Volt a nagyívű életpályát befutó, *érett* férfiúnak is. Ez az álom nagy, hatalmas, mindent átölelő volt. Szavakba foglalva így hangzott: *szabad nemzet*. S 1835. október 6-án - tehát 14 évvel ama gyászos aradi október 6. előtt - így ír szétfoszló álmairól: "Eloszlasz-e tehát nekem végsugároddal is, nemzetiségnek szép álma? Szabadság, önerejűség, nemzeti jólét, mind hiú képzeletek lesztek-e?" - Igen! Ezek Bölöni Farkas Sándor számára álmok, képzeletek maradtak.

De megtanult ő a földön járni is. Megtanult számolni személyi adottságaival és a történelmi-társadalmi lehetőségekkel. Megtanulta, hogy a valóság talajától elrugaszkodott céloknak *nincs* társadalmi haszna.

Lassan elfelejtette széplelkű, de antipedagógus mentorai: Kazinczy és Döbrentei tanításait, hogy ódákat, himnuszokat írjon - antik költők vagy akár Schiller szellemében - anélkül, hogy művészi megformálásra érett élményei lennének. Be kellett látnia, hogy egy székely katonarendi családból származó fiúnak, aki ráadásul még unitárius is, nincs reménye

arra, hogy a császárvárosban testőrtiszt legyen. És - miképpen a későbbi években Aranynek és Petőfinek - neki is tudomásul kellett vennie, hogy a színészi pálya az alakoskodáshoz több adottságot kíván, mint amennyire ő rá tudja szánni magát. Panaszára, hogy álomablakán a "kinézést" hármas függöny - vallása, székely származása és pénztelensége - zárja el, Kazinczy azt tanácsolja, hogy könnyítsen sorsán: szerezzen magának önzetlen barátokat, s talán "cseréljen vallást", miképpen Winkelmann is megtette "becsületének csonkítása nélkül". - Hát ez az, amit Farkas semmilyen álom valóra váltásáért meg nem tett volna.

Maradt - mint megélhetési lehetőség - a hivatali pálya. Mint írja, tréfából esküdött tisztviselőnek Erdély központi kormányhivatalában, de végül is hivatalnokként halt meg. Sokra nem vitte: napidíjas írnokból "valóságos fogalmazó" lett.

A hivatalnak két hozadéka volt: 1. olyan férfiakkal találkozott és kötött életre szóló barátságot, akik az erdélyi reformmozgalomnak reális irányt szabtak, és a célok valóra váltásához nem sajnáltak anyagi áldozatot hozni; mint Wesselényi Miklós és Kendeffy Ádám járt az élükön; 2. olyan jogtudományi és közigazgatási ismeretekre tett szert, melyek intézményteremtő fáradozásaiban segítettek eligazodni az erdélyi és birodalmi bürokrácia útvesztőiben.

Jogi műveltsége segített hozzá, hogy az álmok ködképeit reális célokkal váltsa fel. Bár sokszor elpanaszolja, miszerint kenyérkereső munkája annyira *eltompítja*, hogy valósággal megutálja önmagát, mégis keresi a cselekvés azon lehetőségeit, melyekhez vonzódik, melyekhez - úgy érzi - van *talentuma*.

Bölöni Farkas Sándor kitűnő *szervezőnek* bizonyult. Az a férfi, aki harmincadik éve táján úgy érzi, hogy "semmi sem vagyok s semmi nem lehetek", s akinek "csak a tiszta szándék s buzgó óhajtság" terjednek lehetőségei, élére áll a kolozsvári magyar kultúra egyik legfontosabb - máig legfontosabb - intézménye, a színház támogatására indított mozgalomnak. Ő tudta és ki merte mondani, "hogy a játékok után bejövő rendes jövedelemmel csak szenvedhető játékszint sem lehet fenntartani. Azoknak pótlására állandó tőkepénz kell, melynek kamatjából a rendes jövedelmeket pótolni lehessen." Bölöni Farkasnak nem kevés része volt abban, hogy egyik hűséges jóbarátja, Újfalvi Sándor hatalmas vagyont hagy örökül a játékszínre, amelyből a hajdani Trencsin-téren felépítik azt az épületet, melynek homlokzatán ma a *Teatrul National* felirat olvasható.

Több éves kezdeményező munka után Bölöni Farkas Sándor szervezi meg a kolozsvári kaszinót, és írja meg alapszabályait. Célja az értelem "érlelése" az olvasás és a művelt társalgás által.

Az ő nevéhez fűződik első takarékpénztárunk, a Gondoskodó Társaság felállítása is. A korszerű táplálkozás érdekében pedig "új magyar étlapot" állít össze, amiért sokat szenved a kolozsvári háziasszonyoktól. De ezzel is célja van, amiről így ír egyik barátjának, Gedő Józsefnek: "Nem képzeli barátom, mennyire hiszem én, hogy az ilyenekkel többet tehetek az egészre nézve, mint egy theoreticus munkámmal tehetnék." (1829)

Már az első erdélyi magyar folyóirat, Döbrentei *Erdélyi Múzeuma* körül forgolódva, kisebb-nagyobb szerkesztési feladatokat vállalva tudatosult benne egy erdélyi tudós társaság szervezésének a gondolata. Természetes tehát, hogy ő lesz az, aki részletes tervet dolgoz ki az Erdélyi Múzeum megalapítására. 1829-ben gróf Lázár Lászlóhoz írt beadványában tervét a következőkkel indokolja: "...Körülöttünk emelkedő nemzetek között szinte mindenben hátra maradunk."

1834-ben egy *néplap*, a később megjelenő *Vasárnapi Újság* kiadására dolgoz ki tervezetet. Ő szervezi meg a vívó-egyesületet, ahova bejárást biztosít nemcsak előkelő családok fiainak, hiszen azt akarja, hogy "hasznában azok is részesedhessenek, kiknek vagyonbeli helyzetek nem engedi, hogy alapítók... legyenek..." Lankadatlan pártolója az 1819-ben létrejött muzsikai egyesületnek. Fizető tagja az unitárius kollégiumi diákok olvasó-társaságának. Minden megtakarított pénzen könyvet vásárol, s azt valóságos kölcsönkönyvtárnak tekinti, majd szeretett kollégiumára hagyományozza.

A fiatal korában költőnek készülő Bölöni Farkas Sándor Széchenyi és Wesselényi műveit olvasva fedezi fel a testére szabott műfajt: az értekező prózát.

Írásaihoz *élményt* a nyugat-európai és észak-amerikai *utazás*, valamint a hosszas közéleti tapasztalatok szolgáltatták. De még útrakelés előtt szétnéz az *erdélyi történelemben* is. Töredékesen elkészült történelmi munkájából - amelyet inkább esszének tekinthetünk, sem mint forrásfeltárást is vállaló szaktudományi értekezésnek - négy mozzanatot emelek ki. Megállapítja:

1. Mohács előtt Erdélynek nincs "külön históriája".

2. Erdélyi szempontból Mohács előtt a legjelentősebb fejlemény az, hogy Mátyás személyében ez a táj adott királyt a magyarságnak. Dicséri Mátyás műveltségpártoló intézkedéseit, s azt, hogy a szabad királyi városok révén növelte a polgárság szerepét, mert "a szabad polgárság mindenütt ereje a nemzetnek".

3. Erdély önálló története első nagy jelenségének a reformációt tartja. Mégpedig nemzetmegtartó funkciójából következően. Nem kevesebbet állít, mint azt, hogy "a magyar nyelvet és vele a nemzetiséget egyenesen a reformáció tartotta meg". Tételét a következő okfejtéssel támasztja alá: "Bárminő vallású legyen a magyar s folyamodjék bár régi vagy új vallás formája szerént az Istenhez, ha visszhangzik lelkében a haza neve, s a nemzetiségnek gondolatja dobogásba hozza szívét, nem lehet, hogy részrehajlása el ne némuljon, s meg ne vallja ez igazságot. A reformáció kezdetén s azután két századon keresztül mindkét vetélkedő fél által a vallás tárgyairól egymást-érve kiadott számos magyar könyvek azt mutatják, hogy a reformációnak leghatalmasabb, legvarázslóbb erejű eszköze a magyar nyelv volt."

Abban a korban, amikor az ökumenizmus kifejezés még nem forgott közszájon, Bölöni Farkas felfedezi a hit és az anyanyelv közötti összefüggéseket. Erre csak az volt képes, aki egyformán tudta értékelni az unitárius Enyedi György prédikációit, a katolikus Pázmány Péter imádságait és a református Szenczi Molnár Albert zsoltárait.

4. És végül okunk van szólni arról is, hogy Bölöni Farkas a múlt ismeretét egyaránt tekintette jognak és kötelességnek. Európai példákra hivatkozva bizonyítja, hogy a történelmi emlékezés kiiktatásával az emberi szabadságjogok szenvednek csorbát. Ezt írta: "Midőn valamely nemzet története bizonyos évek alatt egészen elhallgat, akkor vagy bárdolatlanság felé lőn az visszataszítva, vagy az uralkodás önkénye tiporta le a szólás szabadságát s elijesztette az embereket a gondolkodástól."

Erdély múltját faggatva tanulságul azt szűri le, hogy "az idő szellemét megállítani, a közvéleményt s lelkiismeret jogait elfojtani nem lehet."

Érdeklődése a magyarság múltja iránt olyan szenvedélyes volt, hogy éveken keresztül készült Keletre, hogy bejárja azt az utat, melyet ősei megtettek az Óshazától a Kárpátok karéjába a tizedik században megtalált honig. Oroszországba és Ázsiába menne, hogy felkeresse a magyarság még ott élő rokonait. Puhatólózásai és útitervét szolgáló kérései azonban nem jártak sikerrel, viszont egy liberális gondolkodású erdélyi arisztokrata, gróf Béldi Ferenc felkéri, hogy legyen útítársa, és kísérje el Nyugat-Európába, valamint Észak-Amerikába. Az utazásra gondosan felkészült. Történelmi, földrajzi, statisztikai munkákat tanulmányozott, hogy jobban lássa, és kortársainak bemutathassa "az emberi jussok és szabadság fiatal óriását", Amerikát.

Az *Utazás Észak-Amerikában* eddig hét kiadást ért meg. Az 1834-ben megjelent első nyomban követte 1835-ben a második. Aztán eltelik száz esztendő, míg megjelenik a harmadik. Ezt 1935-ben Kiss Elek rendezte sajtó alá. A negyediket 1943-ban - amikor dúlt a második világháború - Reményik Zsigmond adta ki Budapesten. Az ötödiket 1966-ban, Bukarest helymegjelöléssel, Kolozsvárott e sorok írója jelentette meg. Ugyancsak Kolozsvárott nyomták 1975-ben a Mikó Imre gondozta hatodik kiadást. Utoljára 1984-ben Maller Sándor adta közre az *Utazást*, mégpedig olyan kötetben, melyben együtt van a nyugat-európai és észak-amerikai útleírás, valamint az 1835-1836-ban írt *Napló*.

A Bölöni-féle első megjelenés fogadtatása váratlanul nagy volt. Kaszinók tiszteleti tagsággal tüntetik ki a szerzőt, dízszerleget nyújtanak át neki, az akadémiai tagság és nagydíj mellé megnyeri Széchenyi barátságát is. De a legnagyobb kitüntetés alkalmasint az volt, hogy a hatalom megtiltja a könyv terjesztését és olvasását. Azonkívül vizsgálják: hogyan és mimódon jelenhetett meg egy ilyen könyv. Ma már tudjuk, hogy ökümenikus összefogás eredményeként. Az ökümenikus szót másodszer veszem ajkamra ebben az előadásban, mert benne a mának is szóló szép gesztust vélem felfedezni. Bölöni Farkas kéziratára ugyanis az *Imprimaturt* a református kollégiumi tanár, Méhes Sámuel, valamint Szabó János kolozsmonostori apát, a Szent Mihály egyház kanonok-plébánosa írta rá. Dühöngött is miatta Estei Ferdinánd főherceg, aki a király képében érkezett Kolozsvárra, hogy megfegyelmezze az erdélyi liberálisokat.

Ha valaki kíváncsi, hogy miképpen ment végbe ez a fegyelmezés, olvassa el Farkas Sándor 1835-36-ban írt *Naplóját*. Az országgyűlés feloszlata, elfogatási parancsok kiadása, Wesselényi Miklós perbefogása, az országgyűlés megnyitását prédikációval köszöntő Beke Sámuel üzőbe

vétele, és a megfélemlítés sok más kirívó eseteinek bemutatása után a maga felbolygatott lelkiállapotáról fest művészi képet a naplóíró. Egy olyan képzeletbeli perben sorolja fel bírāja előtt "vétkait", melynek mása majd a XX. században a prágai születésű Franz Kafka látomásában jelenik meg ismét.

"De mit vétettem tehát?" - kérdi önmagától a szorongó író. "Vétkem-e: hogy sok esztendei elmélkedésem, itthon és más nemzeteknél tett tapasztalataim után, a józan észen s a természet törvényein alapuló constitucionális kormányt óhajtottam, hol a király is csak első tisztviselő s nem népe zsarnoka legyen, hol a törvény minden lakost egyformán védjen, s hibájában egyformán büntessen; hol csak a törvény uralkodjék kérlelhetetlen keménységgel, s nem senkinek önkénye? Vétkem-e: hogy fájt nemzetemnek hátramaradta, demoralizáltsága, nyomatása s elmecevészetsége? Igenis, gyermekkorom óta örökös vágyam, törekedésem, álmom, minden érzetem s gondolatom csak az volt, hogy e nemzet felemelkedjék. Utáltam minden privilégiumot, monopóliumot és megkülönböztetést. Utáltam az aristocrazia cudar gögjét, s ahol lehetett, neveltségessé tettem. Gyűlöltem a bürocracia pedántságát, a tisztviselők kevély zsarnokságát, s azt felfedeztem s ellenszítkozódtam. Tettel, szóval s írásaimban terjesztettem minden democratia elvet. Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. Vértett szívem hazámbeli embertársaim egyik részének rabszolgai nyomatásán, mellettök harcoltam a feudalizmus ellen, s az egész nemzetet kivétel nélkül egyforma szabadnak óhajtottam. (...) Háládatlan cudaroknak tartottam, kiknek nem a nemzeti nyelv volt szívök és társalkodások nyelve. Kacagtam az uralkodás kegye és fénye után alacsonul mászókat. Az emberiség legundokabb fajzatának tartottam a vallásos bigottokat, bármely felekezetből is legyenek, s csúfság s megvetés tárgyává kívántam tenni. Gyűlöltem a papságnak azon fajtát minden vallásban, mely a polgári élettől különvált státust akar formálni; a józan philosophiát, az elmének szabad reptét s a polgári szabadságot örökösen tipró ezen hydrát egész erőmből kívánnám letapodni. Én istenemet nem imádtam vakon, s nem azoknak írásuk és tanítványok szerint, kik éppen oly tehetetlenek, mint én. Istenemtől nem rettegettem, neki nem hízelkedtem, előtte nem mászkáltam, gyermekkorom óta formába öntött imádsággal soha nem folyamodtam hozzája, hanem jóllétem vagy bánatom közt, templomban vagy mezőn, midőn csupa önkéntes sugallás által jött, felsóhajtottam, lelkemet egészen kitértam előtte, s folyamodtam hozzája, mint legmeghittebb barátomhoz.

És ezek az én politikai vétkeim summáson."

Ezeket a sorokat annak a meggyőződésnek az alátámasztására idéztem, hogy Bölöni Farkas Sándor *Naplójának*, mint szépirodalmi alkotásnak ott a helye Kölcsey Ferenc *Himnusza*, Petőfi Sándor *Egy gondolat bánt engemet* és Vörösmarty Mihály *A vén cigány* című verse mellett. - Remekmű!

De nemcsak szépírói teljesítményeként kell megbecsülnünk, hanem máig ható politikai üzenetként is. Úgy tekinthetünk rá, mint a magyar nemzeti szabadelvűség evangéliumára.

Ezt tudták mindazok a kutatók, akik közelebbről vizsgálták e férfiú életét és munkásságát.

Személyes ismerőseim közül négy előttem járó nevét említem - születésük sorrendjében -, akik példának tekintették Bölöni Farkas Sándor tetteit.

Kelemen Lajos az Erdélyi Múzeum alapításának gondolatát felvető Bölöni Farkas Sándorról írt meleg hangon - életében többször is.

A később unitárius püspökké választott Kiss Elek 1935-ben nem kis anyagi áldozattal kiadta az *Utazást*. Amikor 1966-ban a magam kiadásából tiszteletpéldányt vittem hozzá a püspöki irodába, megszorította a kezem, a szemembe nézett és - karjait sokatmondóan széttárva - megkérdezte, nincs egy kis időm átjönni a szemközti püspöki házba. Igenlő válaszomra karon fogott, és átmenve az akkor még Kossuth Lajosról elnevezett utcán, nem dolgozószobájába, hanem képtárába vezetett. Erre nagyon büszke volt. Egy-két, a képekhez fűződő magyarázat után rátért Bölöni Farkas Sándorra. Mégpedig a hagyatékára.

Kissé vizsgáztatott is. Tudom-e - kérdezte -, hogy milyen sokat áldozott könyvekre, és mindezt a kollégiumra hagyta?

Tudtam. - Művei kiadására készülve igyekeztem mindent elolvasni, amit írt, és azt is, amit róla írtak.

Tudom-e, hogy mindezt elvették az Unitárius Egyháztól?

Tudtam. - Ismertem az iskolákat államosító 1948-as törvényt, mely úgy rendelkezett, hogy mindazon ingatlanok és ingó javak, melyek oktatási célt szolgálnak, állami tulajdonba mennek át.

Tudom-e, hogy ez a gyűjtemény nem középiskolai könyvtár volt, hanem a Teológia, a Püspökség, egyszóval az Erdélyi Unitárius Egyházközség írott emlékeinek az őrzési helye.

Tudtam.

De amit azután elmondott a püspök, azt már nem tudtam. Dolgozószobájából iratmappát hozott ki, levélfogalmazványokat és másolatokat mutatva beszélte el, hogy írásban és élőszóban mennyit ostromolta a hatóságokat, hogy a gyűjteményt adják vissza az egyháznak. Petru Groza miniszterelnök, majd államfő többször megígérte, hogy teljesítik a kérést. Minden hiába. Sőt a kollégium épületéből is kiköltöztették a gyűjteményt.

A 200. éves évfordulón ismételjük el, hogy a magyar-román történelmi kiegyezésnek egyik nem lényegtelen kérdése, hogy mi lesz Bölöni Farkas Sándor hagyatékával és általában az erdélyi magyar kultúra hasonló sorsra jutott kincseivel.

Jancsó Elemér a romantikus író, a könyvgyűjtőt és az utazót több tanulmányban méltatta. Kéziratos hagyatékából is közölt ismeretlen darabokat.

Mikó Imrét családi emlékek is kapcsolták Bölöni Farkas Sándorhoz. - Még a sorsukban is volt valami közös, nemcsak a nyugati utazás okán, mivel hosszú ideig mindketten szűkös hivatali kenyéren tengődtek. Mikó a polgári alkotmányosságot bemutató jogtudóst becsülte benne, és jellemformáló erejét méltató regényt írt róla az ifjúságnak.

Élő barátaim közül Imreh István áll közelebb Bölöni Farkas Sándorhoz, mint jómagam. Már csak azért is, mert ő nemcsak székely (még hozzá háromszéki), hanem unitárius is. De nincs szüksége az én méltatásomra: hallhatjuk mindjárt őt magát.

IMREH ISTVÁN

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR ÉLETVITELE, MINDENNAPJAI A KÖLTSÉGNAPLÓJA TÜKRÉBEN

Szűk pályán

Igazából nem is olyan könnyű írni róla. Sok biográfusa elemezte már életét és korát. Egyikük, Mikó Imre szerint: "Többet írtak róla, mint amennyit ő írt". És ez így is van.

Talán érdemes mégis életvitelét, hétköznapjait néhány adalékkal ismeretesebbé tenni. Ehhez azonban szükséges előljáróban egy keveset elidőzni a rendiségnek, a kötöttségek világának, az értelmiségi, értéktelentő tevékenységet tilalmazó szerkezeti elemeinél; azoknál az útelzáró sorompóknál, amelyeket a Habsburg-monarchia állított a feltörni, hajlamaik, vágyaik úzóttjeiként dolgozni akaró székely fiatalok útjába.

Bécs mindenekelőtt a határőrezredek területén élő katonai szolgálatra rendelt családok (gyalog, lófő és armalista székelyek) fiainak felsőbb tanintézetekbe áramlását akadályozta. 1815-ben írja Farkas Sándor: "...csak azért, hogy nekem itt kelle születnem, ne legyen már szabad egyébre születetnek nézmem magam!" Majd Kazinczy Ferencnek háborog: "Engem a sors katonafiúvá szült... Miért éppen engem milliók közül? Mélyen érzem, mit teszen nem szabadnak lennem..." Minden lehetőség, főleg az íróvá, irodalmárrá válás el van zárva előlem, mondja: "mert unitárius, mert székely conscriptus s pénztelen vagyok".

Ismeretes, hogy Gábor Áron is kénytelen 1831-ben a csíksomlyói iskolának búcsút mondani, miután "numerus alá vétetett", s a második székely gyalogezredhez beosztatott. A berecki városi tanács jegyzőkönyvében olvasható is ez a pár szó: "a mü gyermekeinket az hadi szolgálat 18 esztendő korokon túl tanulni nem igen engedti". Kőrösi Csoma Sándort a nagyenyedi kollégiumban emiatt is gondok gyötrik.

A mentességet Farkas Sándornak sikerül végre megszereznie. Nem azért, mert a madéfalvi veszedelem után lovas szolgálatra kötelezett Farkas család igazolja "birtokos nemességét". Miklósvárszék ugyan bizonyítja, hogy a családnak Bölönben nemesi udvarházukon kívül négy, telkes, adózó zsellére volt, emberemlékezet óta és van még 1829-ben is. Ez adómentességhez esetleg elegendő, de nem hoz szabadulást a General Commando uralma alól. A székelyföldi tanulmányútján Bölönbe érkező